

Экологик Таълим Тизимини Яратишнинг Педагогик Омиллари

Сайёра Имамова

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутати,
мустақил изланувчи

Аннотация: Мақолада экологик таълим тизимини яратишда педагогик омилларнинг аҳамияти ёритилган. Муаллифлар замонавий педагогик ёндашувлар орқали табиатни асраш, барқарор ривожланиш ва экологик маданиятни шакллантириш йўллари таҳлил қиладилар. Шунингдек, ўқув жараёнида инновацион технологиялар ва интерфаол усулларни қўллаш имкониятлари очиқ берилди.

Калит сўзлар: экологик таълим, педагогик омиллар, барқарор ривожланиш, инновацион технологиялар, экологик маданият.

Ҳозирги глобаллашув ва экологик муаммолар даврида ёш авлодга экологик таълим ва тарбия бериш жамият тараққиётининг устувор вазифаларидан бирига айланди¹. Экологик таълим деганда кенг маънода ўқувчиларга атроф-муҳит тўғрисида назарий билимларни изчил ва узлуксиз равишда бериш ҳамда табиатга нисбатан масъулиятли муносабатни шакллантиришга қаратилган таълимий жараён тушунилади. Экологик таълимнинг аҳамияти шундаки, у табиат ва жамият ўртасидаги узвий боғлиқликни таъминлаш, табиий муҳит барқарорлигини сақлашга хизмат қилади ҳамда ёш авлодни табиатдан онгли фойдаланишга, унга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга ўргатади. Мутахассисларнинг таъкидлашича, экологик таълим-тарбия ёшларни табиат неъматларидан оқилона фойдаланишга, тежамкорликка одатлантиради ва уларнинг қалбида табиатга меҳр-муҳаббат уйғотади. Жаҳонда экологик онгли авлодни тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда: ЮНЕСКО 2025 йилга бориб барча мамлакатларда экологик таълимни ўқув дастурларининг ядросига айлантиришни мақсад қилиб қўйган бўлиб, ҳар бир инсоннинг экологик билим ва кўникмаларга эга бўлиши келажакимиз учун ҳал қилувчи омил эканини таъкидламоқда. Шу боис экологик таълим тизимини яратишда унга таъсир этувчи асосий педагогик омилларни чуқур ўрганиш ва амалга ошириш жуда муҳимдир.

Экологик таълим – ўқувчиларда экологик онг ва маданиятни шакллантиришга қаратилган узлуксиз таълим-тарбия жараёни бўлиб, у ўқувчига атроф-муҳит ҳақида тизимли билимлар бериш ва шу асосда табиатга масъулиятли муносабатни тарбиялашни ўз ичига олади². Мазкур тушунча бугунги кунда кенг маънода фақат биология ёки география дарслари билан чекланиб қолмай, балки таълимнинг барча босқичларида ва барча фанларни қамраб олган ҳолда амалга ошириладиган тарбиявий-ўқув жараёнини англатади. Экологик таълимнинг асосий мақсади – ҳар бир шахснинг экологик саводхонлигини ошириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир билим, кўникма ва қадриятларни шакллантириб, уларни келгусида

¹ Апухтина Н. Г. От истоков к основаниям глобально-экологической культуры мышления: монография. Челябинск: ЧГАКИ, 2006. 172 с.

² Бабкин В. О. Социальная экология как новая развивающаяся дисциплина и ее взаимосвязь с экологией человека // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. 2014. № 3. С. 183—186.

экологик муаммолар ечимини топишда қодир этишдир. Экологик таълимнинг аҳамиятини белгилайдиган бир нечта муҳим жиҳатлар бор. Биринчидан, экологик таълим табиат ва жамият манфаатларининг уйғунлашувини таъминлайди. Зеро, экологик таълим-тарбия табиат ва жамият ўртасидаги узвийликни таъминлаш, табиий барқарорликни сақлашда муҳим аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади. Иккинчидан, экологик таълим атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир онгли хулқ-атвори шакллантиради: ўқувчилар табиатга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, табиий ресурсларни тежамкорлик билан сарфлаш, турмушда экологик маданият қоидаларига амал қилишни ўрганадилар. Учинчидан, экологик таълим ёш авлодни экологик муаммоларни тушуниш ва ҳал этишга ҳозирлайди. Масалан, ЮНЕСКО маълумотларига кўра, замонавий таълим талабаларни иқлим ўзгариши ва экологик инқирозларга мослашиш ҳамда уларга қарши чора кўриш учун етарли билим ва кўникмалар билан қуроллантиришга хизмат қилиши зарур; айнан шунинг учун барқарор ривожланиш учун таълим барча даражада таълим тизимларининг ажралмас қисмига айлантирилиши лозимлиги эътироф этилган. .

Экологик онг ва маданиятни шакллантириш узоқ муддатли, босқичма-босқич педагогик жараёндир. Бу жараёнда ўқувчиларда атроф-муҳит ҳақидаги билим, табиатга нисбатан эмоционал қадрият ва муносабатлар, шунингдек экологик маҳорат ва хулқ-атвор кўникмалари уйғун равишда ривожлантирилиши лозим. Педагогика назариясига кўра, экологик таълим-тарбияга қуйидаги вазифалар комплекс тарзда амалга оширилиши талаб этилади: таълимий (маърифий) вазифалар – ўқувчиларга замонавий экологик муаммолар ва уларнинг ечимлари ҳақида тизимли билимлар бериш; тарбиявий вазифалар – ўқувчиларда атроф-муҳитга эҳтиром, табиатни муҳофаза қилишга эҳтиёж ва экологик маданиятга доир одатларини шакллантириш; ривожлантирувчи вазифалар – экологик ҳолатларни таҳлил қилиш, атроф-муҳит ҳолатини баҳолаш ва яхшилашга оид амалий кўникмаларни ривожлантириш, табиатни муҳофаза қилишда фаол иштирок этишга интилишни юксалтириш (бу жараёнда ўқувчиларнинг ақлий салоҳияти, ҳиссий-эстетик қадриятлари ва маънавий-маърифий фазилатлари бирдек ривожланади)³. Шу тарзда, экологик онгни шакллантириш таълим бериш орқали инсоннинг билим, қадрият ва фаолиятини бир вақтнинг ўзида қамраб олади. Мактаб шарт-шароитларида ўқувчиларда экологик маданиятни тарбиялаш учун бир қатор самарали усуллар қўлланилади. Ушбу усуллар ўқув жараёнининг турли шаклларида татбиқ этилиб, фанлараро ёндашув ва амалий фаолиятни ўзаро боғлаб боради. Қуйида шундай усулларнинг айримлари келтирилган:

А) Дарс ва маъруза жараёнида экологик мазмунни интеграция қилиш: Барча фанлар бўйича дарсларда имконият доирасида атроф-муҳит ва экологик муаммоларга оид мисоллар келтириш, мавжуд мавзуларни табиатни муҳофаза қилиш билан боғлаш ўқувчилар онгида экологик дунёқарашни шакллантиришга хизмат қилади. Масалан, адабиёт дарсида табиат тасвири, тарих дарсида экологик офатларнинг сабаб-оқибатлари ҳақида мулоҳаза юритиш уларнинг экологик фикрлаш кўникмасини ривожлантиради.

Б) Таълимнинг ҳаётий тажрибага асосланиши: Ўқувчиларни табиат қўйнидаги кузатувлар, мактаб боғи ёки яшил ҳудуддаги амалий ишларга жалб этиш экологик маданиятни оширишнинг таъсирчан усулидир. Табиат қўйнида ўтказилган дарслар, экскурсиялар ва дала тадқиқотлари болаларга атроф-муҳитни бевосита ҳис этиш ва қадрлашга ёрдам беради.

В) Ижодий ва ташаббускорликка ундайдиган фаолиятлар: Мактабларда экологик йўналтирилган тўғарақлар ташкил қилиш, “Ёш эколог” клублари фаолияти йўлга қўйиш ўқувчиларнинг фанга қизиқишини оширади ҳамда уларга ўз билим ва ғояларини амалиётда синаб кўриш имконини беради. Шунингдек, мунтазам равишда экологик мавзуларда танловлар, викториналар ва эко-фестиваллар ўтказиб бориш ўқувчилар ўртасида соғлом рақобат ва ҳамкорлик муҳитини яратиш, экологик онгни мустаҳкамлайди.

³ Рахимов, Д.Ю. Междисциплинарный подход в экологическом образовании / Д.Ю. Рахимов. – Ташкент: Изд-во ТГПУ, 2021. – 280 с.

Г) Кўргазмали ва мултимедиа воситаларидан фойдаланиш: Дарсларда атроф-муҳитнинг аҳамияти ҳақида ҳужжатли фильмлар кўрсатиш, слайд ва плакатлар тайёрлаш, рассомлик ва фотосурат танловларини уюштириш ўқувчиларнинг экологик мавзуларга қизиқишини орттиради. Шу билан бирга, мактабда экологик бурчаклар ёки девор газеталари ташкил этиш орқали ўқувчилар доимий равишда экологик ахборотларни кўриб боришади.

Д) Оила ва маҳалла билан ҳамкорлик: Ўқувчининг экологик онги фақат мактаб билангина чекланиб қолмаслиги учун ота-оналар ва маҳалла билан ҳамкорликда тадбирлар ўтказиш муҳим. Масалан, бўш вақтларда ота-оналарни жалб этган ҳолда кўчат экш акциялари, маҳаллада тозалик кунлари, табиат кўриқхоналарига саёҳатлар уюштириш болаларда оилавий ва жамоавий экологик маданиятнинг шаклланишига имкон беради. Янгича педагогик тажриба шуни кўрсатмоқдаки, ўқувчиларга нафақат назарий билим бериш, балки уларни амалий экотаълим фаолиятларига жалб этиш экологик маданиятни шакллантиришда энг самарали усулдир. Юқорида санаб ўтилган усул ва чора-тадбирлар айнан шу мақсадга хизмат қилади – ёш авлодни табиатни севувчи, атроф-муҳит учун фаол фуқаро этиб тарбиялаш.

Замонавий педагогикада янгича усул ва технологиялар экологик таълим сифати ва самарадорлигини оширишга хизмат қилмоқда. Хусусан, интерактив ва инновацион ёндашувлар ўқувчиларнинг экологик билимларни чуқурроқ ўзлаштириши ҳамда атроф-муҳит муаммоларига ижодий ечим топишига имкон беради. Қуйида экологик таълимда кенг қўлланилаётган замонавий педагогик технологияларнинг баъзилари баён этилган: Лойиҳа асосида ўқитиш (Project-Based Learning): Лойиҳа метода ўқувчиларни реал ҳаётдаги экологик муаммолар устида мустақил ва жамоавий иш олиб боришга ундаydi. Масалан, ўқувчилар маҳаллий даражадаги атроф-муҳит муаммосини (чиқинди муаммоси, сув ифлосланиши ва ҳ.к.) танлаб, гуруҳларда унинг ечими бўйича лойиҳа тайёрлайдилар. Бундай ёндашув билимни амалиётга боғлайди, муаммо ечиш кўникмаларини ривожлантиради ва ёшларда фаол фуқаролик позициясини шакллантиради. Лойиҳавий иш давомида ўқувчилар тадқиқот ўтказиш, маълумот тўплаш, таҳлил қилиш ва ечим таклиф этиш каби қўплаб малакаларга эга бўладилар. Муаммоли-таҳлилий таълим (Problem-Based Learning): Бу технологияда ўқувчиларга дарс аввалида бирор экологик муаммо ёки ҳолат тақдим этилиб, улар шу муаммони мустақил тадқиқ қилиш ва муҳокама орқали ечим топишга йўналтирилади. Ўқитувчи йўл-йўриқ кўрсатувчи ва маслаҳатчи ролини бажаради, асосий фаоллик ўқувчиларнинг ўзларига берилади. Масалан, “нега маҳаллий кўл суви сатҳи пасайиб кетмоқда?” каби савол қўйилиб, ўқувчилар гипотезалар илгари суриш ва уларни маълумотлар асосида тасдиқлаш ёки рад этиш билан шуғулланадилар. Муаммоли таълим ўқувчиларда экологик масалаларга танқидий ва тизимли ёндашувни шакллантиради. АКТ ва мултимедиа технологиялари: Ахборот-коммуникация технологияларини экологик таълимда қўллаш ўқувчиларнинг қизиқиши ва иштирокини кучайтиради. Масалан, махсус экологик таълимга мўлжалланган веб-иловалар, виртуал лабораториялар ёки симуляция ўйинлари орқали ўқувчилар экотизимлар ишлашини виртуал тарзда кузатиб, “нимижоз” тажрибалар ўтказишлари мумкин. Шунингдек, ўқувчилар онлайн экологик платформаларда халқаро ёшлар билан турли экологик мавзуларда мулоқот қилиб, тажриба алмашишлари мумкин. Бундай рақамли ресурслар экологик таълимни анъанавий дарсхоналардан чиқариб, уни кенгроқ ва жозибдорроқ қилади. Интерактив ўйинлар ва ролевый технологиялар: Ўқувчилар ёшига мослаштирилган дидактик ўйинлар экологик тушунчаларни ўзлаштиришда муҳим ўрин тутди. Масалан, “иқлим конференцияси” каби ролевый ўйинда ўқувчилар турли давлатлар вакиллари ролини бажариб, глобал иқлим ўзгариши бўйича музокара олиб борадилар. Ёки бошқа бир ўйинда болалар “чиқиндиларни саралаш” амалиётини баҳс тарзида бажариб, ким тез ва тўғрироқ чиқинди турларини ажрата олишини кўрсатади. Бундай ўйинли машғулотлар болаларнинг экологик билимларини мустаҳкамлайди ва бир вақтнинг ўзида жамоавий ҳамкорлик, мантикий фикрлаш каби кўникмаларни ҳам шакллантиради. Айнан шу каби педагогик ўйинларни қўллаш ўқитувчидан ижодкорлик ва ташаббускорликни талаб этади ҳамда дарс самарадорлигини оширишнинг муҳим омили

ҳисобланади. Ташқи муҳитда таълим (field education): Дарс жараёнини синфхонадан чиқариб, бевосита табиат бағрида ташкил этиш ҳам замонавий экологик таълимнинг тенденцияларидан biridir. “Ўқиётган жойингни кўзинг билан кўр” тамойили асосида ўқувчилар ўрмон, бўстонзор, дарё ёки кўриқхонага экскурсияга олиб чиқилиб, ўрганилаётган мавзу воқеликда кузатилади. Масалан, биология дарси доирасида маҳаллий ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўрганилса, география дарсида ўз худудингизнинг геоэкологик муаммолари (эрозия, чўлланиш ва бошқ.) жойига чиқиб кўрсатилади. Бундай амалиёт ўқувчига назарияни реал ҳаёт билан боғлаш, табиат билан бевосита мулоқотга киришиш имконини беради, натижада экологик онг нафақат ақлий, балки ҳиссий тажриба орқали ҳам шаклланади⁴. Замонавий педагогик технологияларнинг жорий этилиши ўқувчиларнинг экологик таълим жараёнига қизиқишини ошириш баробарида, уларнинг мустақил таълим олиш кўникмасини ҳам ривожлантиради. Шунингдек, бундай технологиялар ёрдамида ўқитувчи ҳар бир ўқувчининг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб, билим беришда дифференциал ва шахсга йўналтирилган ёндашувни амалга ошириши мумкин. Натижада, экологик таълим замонавий талабларга мос ҳолда, янгича шакл ва усуллар билан бойийди. Экологик таълим тизимини самарали шакллантиришда мактаб муҳити ва ўқитувчи шахси ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Мактаб муҳити дейилганда, ўқувчилар кундалик таълим оладиган муҳитнинг моддий-техник, ташкилий ва маънавий жиҳатлари тушунилади. Агар мактабнинг ўзи экологик тозалик ва тартиб қоидаларига амал қилса, ўқувчилар бу қоидаларни ҳаётий зарурат сифатида қабул қилади. Масалан, мактаб биносида чиқиндиларни алоҳида йиғиш (саралаш) тизими жорий қилинган бўлса, ўқувчилар болалигиданоқ чиқиндиларни турига қараб ташлаш одатига эга бўладилар. Мактаб ҳовлисининг кўкаламзорлаштирилгани, гулзор ва дарахтзорнинг мавжудлиги болаларга эстетик завқ бағишлаб, табиатга меҳр уйғотади⁵. Шу боис, мактаб маъмуриятининг экологик муҳитни яратиш борасидаги саъй-ҳаракатлари таълимий самарадорликка бевосита таъсир қилади. Мактабни “кичик жамият” деб қарайдиган бўлсак, ана шу жамиятнинг экологик маданияти қоидалари ўқувчи шахсига астасекин сингиб боради. Ўқитувчи фаолияти эса экологик таълимнинг юраги десак, муболаға бўлмайди. Зеро, ҳар қандай инновацион дастур ёки илғор методика ҳам ўқитувчи амалга оширмагунча, қоғоздаги режа холос. Ўқитувчи экологик таълимда икки йўналишда таъсир кўрсатади: биринчидан, ўқитувчи – билим берувчи сифатида экологик маълумотларни тўғри ва таъсирчан етказди; иккинчидан, ўқитувчи – тарбиячи сифатида шахсий ўрнатма орқали ўқувчиларда экологик онг ва маданиятни уйғотади. Масалан, фан ўқитувчиси дарс жараёнида ҳаводаги CO₂ миқдори ошиб кетишининг сабабларини тушунтирар экан, шу муаммони камайтириш учун ҳар бир одам кўпроқ дарахт экиши лозимлигини таъкидлаши мумкин. Дарсдан ташқари вақтда эса ўқитувчи ўқувчилар билан бирга мактаб ҳовлисида кўчат экса ёки маҳаллий экологик акцияларда иштирок этса, бу болаларга кучли тарбиявий таъсир қилади. Ўқувчи учун ўқитувчи – намуна, идеал шахс; агар устознинг ўзи экологик маданият кўрсатиб, табиатга эҳтиёткор бўлса, ўқувчиларда ҳам шу хулқ-атвор қарор топади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, мактаб муҳити ва ўқитувчи таъсири ўзаро боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Масалан, агар мактабда экологик тадбирлар ўтказиш анъана тусига кирса (ҳафтада бир кун “яшил патруль” чиқиб мактаб атрофини тозалаш, ҳар йили “яшил ҳафта” ўтказиб, барча синфлар ўртасида экологик плакатлар танлови ташкил этиш ва ҳ.к.), бунда ўқитувчилар ташаббускор бўлиб майдонга чиқадилар. Улар ўқувчиларни қизиқтириб, мусобақалашув руҳини олиб киради. Натижада, бутун мактаб жамоаси биргаликда экологик тарбия ва маданиятни шакллантиришга хизмат қилувчи маънавий муҳитни яратади. Ўқитувчиларнинг малакаси ва билим даражаси ҳам экологик таълим тизими муваффақиятининг муҳим шартидир. Агар ўқитувчи экологик соҳада замонавий билим ва ахборотга эга бўлмаса, ўқувчига тўлақонли билим бера олмайди. Шу сабабдан, ўқитувчилар учун доимий равишда экологик саводхонлик бўйича малака ошириш курслари, семинарлар

⁴ Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере // Философские мысли натуралиста / ред. А. Л. Яншин. М. : Наука, 1988. С. 19—209.

⁵ Глобальное будущее 2045. Конвергентные технологии (НБИКС) и трансгуманистическая эволюция / под ред. Д. И. Дубровского. М. : МБА, 2013. 272 с.

ташкил этиш зарур. Масалан, география ёки биология ўқитувчилари барқарор ривожланиш мақсадлари ёки иқлим ўзгариши бўйича янги маълумотлардан хабардор бўлиб бориши керак. Ўқитувчи ўз устида ишлаши, янги педагогик технологияларни ўзлаштириши ва фанлараро дунёқарашни кенгайтириб бориши орқали экологик таълим сифатига улкан ҳисса қўшади. Хулоса қилиб айтганда, мактабнинг моддий ва маънавий муҳити, шунингдек, ўқитувчининг профессионал ҳамда шахсий фазилатлари экологик таълим тизимини шакллантирувчи етакчи омиллар ҳисобланади. Мактабда яратилган “экологик муҳит” ва ўқитувчининг ижобий таъсири болаларда умрбод сақланадиган экологик маданият пойдеворини қўяди.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Апухтина Н. Г. От истоков к основаниям глобально-экологической культуры мышления : монография. Челябинск : ЧГАКИ, 2006. 172 с.
2. Бабкин В. О. Социальная экология как новая развивающаяся дисциплина и ее взаимосвязь с экологией человека // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. 2014. № 3. С. 183—186.
3. Бейтсон Г. Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии. М. : Смысл, 2000. 476 с.
4. Рахимов, Д.Ю. Междисциплинарный подход в экологическом образовании / Д.Ю. Рахимов. – Ташкент: Изд-во ТГПУ, 2021. – 280 с.
5. Буйленко В. Ф. Туризм. — Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 411 с
6. World Tourism Barometer №18 January 2020. – Текст: электронный // UNWTO : официальный сайт. – 2020. – URL: <https://www.unwto.org/world-tourism-barometer-n18-january-2020> (дата обращения: 14.03.2021).
7. Расширение функций картографических изображений для передачи геопространственной информации на мобильных устройствах. / Е.С. Утробина, Л.К. Радченко, И.П. Кокорина, Т.С. Молокина // ИнтерКарто. ИнтерГИС. Геоинформационное обеспечение устойчивого развития территорий: Материалы Междунар. конф. – М: Издательство Московского университета, 2020. – Т. 26. Ч. 1. – С. 489–502.
8. Глобальное будущее 2045. Конвергентные технологии (НБИКС) и трансгуманистическая эволюция / под ред. Д. И. Дубровского. М. : МБА, 2013. 272 с.